

dood nog over Wormsers suggestie. Hij bekend dat het plan hem reeds in 1854 'ongerijmd scheen' en in 1874 is hij nog pessimistischer⁹. Ook de herdrukken en 'nieuwe uitgaven' van *Ongeloof en revolutie* lijden aan het euvel, dat zij weinig bijdragen tot de wetenschappelijke bestudering van Groens hoofdwerk¹⁰.

V. EEN NIEUW 'APPARAAT VOOR DE STUDIE DER GESCHIEDENIS'¹¹

Na enige malen op de sub III beschreven tijdrovende wijze het antwoord op bepaalde vragen gezocht te hebben, leek het mij efficiënter de zaak systematisch aan te pakken en Groens complete boekenbezit alfabetisch in kaart te brengen. Bij die arbeid had ik een tweede oogmerk. Regelmatig rees niet alleen de vraag: Wat had Groen van Stahl?, maar ook: Wat had hij over Stahl? Dit soort vragen was even belangrijk en diende zo mogelijk tegelijk beantwoord te worden. Nu de arbeid vrijwel volbracht is, meen ik te mogen zeggen dat de erin gestoken tijd (ongeveer een jaar lang een uur per dag) nuttig is besteed. Naar schatting zo'n tienduizend namen heb ik kunnen toevoegen aan mijn prosopografisch kaartsysteem, dat alle werken van Groen poogt te omvatten. Elke naam die hetzij als auteur of medewerker, hetzij in een titel voorkomt, is in dit kaartsysteem verwerkt, zodat ik beide soorten van vragen nu beantwoorden kan. Voor de annotatie van de *Bescheiden* werpt dit hulpmiddel reeds zijn vruchten af. Ook diverse kryptische bronverwijzingen in het *Handboek* zijn me er duidelijk door geworden.

VI. SLOTOPMERKINGEN

1. Groens belezenheid blijkt fabelachtig te zijn geweest. Hij kocht (en kreeg) niet alleen veel boeken, maar las ze ook. Hij moest wel veel zelf aanschaffen, omdat de Koninklijke Bibliotheek hem telkens teleurstelde. Gemelijke opmerkingen komen daar-

9. *Nederlandsche Gedachten*, 2e serie, V, 386-392.

10. Met erē dient daarom de geannoteerde Engelse vertaling vermeld te worden, die sinds 1973 in afleveringen verschijnt o.d.t. *Unbelief and revolution*; a series of lectures in history; edited and translated by Harry van Dyke in collaboration with Donald Morton, Amsterdam, 1973- --. Daar wordt bibliografisch exacte informatie geboden in de annotatie.

11. Si parva licet componere magnis.